

EUGENIUSZ HULL
(Olsztyn)

Państwowość konspiracyjna w edukacyjnych narracjach historycznoprawnych

Underground statehood in educational historical and legal narrative

Die konspirative Staatlichkeit
in den geschichtlich-rechtlichen Narrationen im Bildungsprozess

1. Ukształtowanie pojęcia tajnej państwowości w opisie historyczno-prawnym form działalności powstańczej z lat 1863/64. 2. Różnorodność konstrukcji pojęcia państwa podziemnego w odniesieniu do konspiracji polskiej z lat 1939–1945. 3. Problem zdefiniowania specyfiki prawnej podziemnej organizacji państwowej. 4. Charakterystyka narracji akademickich opisujących funkcjonowanie struktur pełniących funkcje państwa w latach 1939/40–1944/45. 5. Zróżnicowanie stopnia szczegółowości faktograficznej i pojęciowej.

1

W dwudziestowiecznej tradycji historycznego opisu naukowego polskiej państwowości jako organizacji politycznej życia zbiorowego, termin „państwo tajne” w znaczeniu instytucjonalnym pojawia się po raz pierwszy jako aspekt badawczy w rekonstrukcji form działalności powstańczej z lat 1863–1864.

Poznanie i opis badawczy powstania styczniowego, zarówno w kontekście politycznym, powstańczym (zbrojnym) oraz prawno-administracyjnym (sądy powstańcze, administracja powstańcza) wykreowały pojęcie państwa tajnego, czy też tajemnego, używając określenia Franciszki Ramotowskiej, które w piśmiennictwie nauk historycznych, społecznych, historycznoprawnych funkcjonuje już w sposób naturalny, jest dostatecznie przyswojone i nie wymaga dodatkowych uzasadnień, objaśniania jego instytucjonalnych kontekstów – aczkolwiek w dyskursie naukowym, dotyczącym rekonstrukcji instytucji powstańczych, funkcjonują oprócz terminu „tajne” lub też „tajemne” państwo określenia „państwo podziemne w latach 1863–1864”, a w aspekcie poznania prawnego używa się formuły „sądy i prawo w powstaniu styczniowym”¹.

¹ Zob. F. Ramotowska, *Narodziny tajemnego państwa polskiego 1859–1862*, Warszawa 1990 oraz *Tajemne państwo polskie 1863–1864*, Warszawa 1999. Określenia państwo podziemne w kon-

2

Dyskurs badawczy wokół konstruowania pojęcia państwa podziemnego w odniesieniu do konspiracji na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945 odbywał się na kilku jakby równoległych ścieżkach poznania naukowego. Do pierwszej zaliczyłbym opis historyczny po roku 1956, w którym używano określić: ruch oporu, Polska Walcząca, Podziemna czy najogólniej – podziemie. Względy ideologiczne i ustrojowe nie umożliwiały stosowania pojęcia państwo podziemne w opisie badawczym konspiracyjnego życia politycznego pod obiema okupacjami w latach 1939/1945. Niemniej trzeba uwzględnić również to, że dyskurs polemiczny nad konstruowaniem tego pojęcia rozpoczęto w 1965 roku na łamach warszawskiej „Kultury”, gdzie Czesław Madajczyk konstatował, iż w dotychczasowym piśmiennictwie historycznym „brakuje tego, co jest nowe, wydobycia tego, co w warunkach okupacyjnych polskich jest czymś specyficznym: państwa podziemnego”².

W opisie poza cenzurą krajową, w piśmiennictwie emigracyjnym terminu państwo podziemne czy też polskie państwo podziemne używano w tytułach opracowań kombatanów krajowej konspiracji już od 1959 roku³. Prekursor-skie użycie tej nazwy w literaturze historycznej odnajdujemy w angielskojęzycznym tytule opowieści wspomnieniowej Jana Karskiego, wydanej w Bostonie jesienią 1944 roku, który w polskim wydaniu brzmi jako *Tajne państwo. Opowieść o podziemiu* (Warszawa 2000), a była to narracja o konspiracji jako tajnej organizacji państwowej.

Poznawczy spór o pierwszeństwo chronologiczne w eksponowaniu niepodległościowej działalności konspiracji krajowej jako państwowej podsumował w najnowszej publikacji w tym obszarze badawczym Andrzej Krzysztof Kunert, konkludując, iż „Polskie Państwo Podziemne przez cały czas swojego istnienia – jak każda konspiracja w warunkach każdej okupacji – z definicji utajniało, chroniąc przed okupantem, swoje struktury i swoich ludzi. Przez pierwsze cztery lata wojny i okupacji było nawet w konspiracji jeszcze głębszej, utajniając nie tylko nazwę „Polskie Państwo Podziemne” (oraz nazwy części struktur tworzących to państwo), ale również sam fakt istnienia w okupowanej Polsce

tekście lat 1863–1864 używa także M. Stanulewicz w tekście *Uwagi o polskim państwie podziemnym w latach 1863–1864*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2001, z. 1; *idem, Sądy i prawo w powstaniu styczniowym*, Poznań 2005.

² „Kultura” (Warszawa) 1965, nr 37 i 38. W przywołanych dwóch numerach tygodnika publikowano dyskusję zatytułowaną *Ku prawdziwej historii*.

³ Zob. S. Dołęga-Modrzewski (S. Kauzik), *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959 oraz J. Garliński, *Polskie Państwo Podziemne (1939–1945)*, „Zeszyty Historyczne” 1974, z. 29 (Paryż), a także S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Paryż 1975.

podziemnych struktur państwowych”⁴. Zinterpretował badawczo pionierskie wyeksponowanie tej nomenklatury przez Jana Kozińskiego (Karskiego), analizując jego publikacje na temat konspiracji w okupowanej Polsce, i wskazał datę 15 grudnia 1943 roku, uwzględniając wersję angielską tytułu wydawanego przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji RP przeglądu wydarzeń⁵.

3

Funkcjonowanie od 1940 roku zorganizowanego czy też organizowanego instytucjonalnie życia podziemnego, zarówno w obszarze politycznym, cywilnym i wojskowym tworzyło byt konspiracyjny, który wypełniał i umożliwiał realizację podstawowych zadań państwa. Pytanie badawcze o to, co nazywamy państwem podziemnym i od kiedy ukształtował się ten termin, czy też dając pierwszeństwo imperatywowi patriotycznemu, Polskie Państwo Podziemne, nakłada obowiązek dookreślenia wydarzeń i faktów, które stanowią ramy chronologiczne jego istnienia i funkcjonowania.

Szczególnie wokół kwestii cezury końcowej pojawiły się różne stanowiska badawcze, przy czym najczęściej przyjmuje się, że stanowi ją zanik czy też rozwiązanie instytucji i organów państwa podziemnego przez własne autonomiczne decyzje. W obszarze wojskowym będzie to rozkaz gen. Okulickiego z 19 stycznia 1945 roku o rozwiązaniu AK, a w opisie funkcjonowania instytucji życia politycznego istnieje zgodność odnośnie daty uchwały o rozwiązaniu Rady Jedności Narodowej (1 lipca 1945). Jednakże wypracowana w instytucjach politycznych i wojskowych państwa podziemnego koncepcja manifesta-

⁴ A.K. Kunert, *Polskie Państwo Podziemne – ujawnienie nazwy i faktu istnienia*, [w:] *Niepiękny wiek XX*, praca zbiorowa, Warszawa 2010, s. 207.

⁵ *Ibidem*, s. 218. Karski już w 1943 r. opisywał konspirację jako działalność państwową: „tuż po upadku Warszawy [w 1939 r. – przyp. E.H.] przyjęta została ogólna teza, iż nie będzie się dążyło do organizowania jedynie tzw. oporu patriotycznego, ale należy odtworzyć władze, urzędy i instytucje państwa polskiego. Zasada ta w następstwie okazała się najbardziej brzemenna w skutki ze wszystkich postanowień polskich w tej wojnie. Zasada ta brzmiała: państwo polskie istnieje w dalszym ciągu. Istnieje ono poprzez najistotniejsze władze, urzędy i instytucje normalnego, demokratycznego państwa. Istnieje ono na ziemiach polskich objętych granicami państwowymi z dnia 1 września 1939 r.”; cytat za: A.K. Kunert, *op. cit.*, s. 218–219. Zważywszy, że taka definicja państwowości podziemnej wynikała z wypowiedzi przed lipcową rozmową z Rooseveltem w 1943 roku, gdzie Karski wymienił cztery elementy tajnej struktury państwowej: polityczne, wykonawcze, wojskowe i cywilne, ale nie użył nazwy polskie państwo podziemne, którą zastosował we wcześniejszym tekście pisany zarówno w wersji polskiej, jak i angielskojęzycznej. Hipotetycznie można założyć, iż „występował” przed prezydentem jako emisariusz – „wysłannik” państwa polskiego z okupowanej Europy. O rozmowie J. Karskiego z prezydentem USA w lipcu 1943 r. zob. E. Hull, *Obraz cywilnych struktur państwa podziemnego 1939–1944 w opisie wspomnieniowym*, Olsztyn 2005, s. 229, przypis 17.

cji politycznej i walki zbrojnej z będącym w odwrocie okupantem niemieckim (Akcja Burza) rozpoczęła proces ujawniania się podziemnego państwa we wszystkich jego aspektach. To wyjście z tajności zapoczątkowane na obszarach ziem wschodnich Rzeczypospolitej wczesnym latem 1944 roku było zarazem ostatnim politycznym faktem istnienia na tych terenach państwowości polskiej, funkcjonującej tam historycznie od czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz II RP, której instytucjonalną kontynuacją było państwo podziemne.

Pierwszym zorganizowanym administracyjnie obszarem państwa podziemnego, na który wkroczyła Armia Czerwona, na tzw. ziemiach etnicznych była delegatura lubelska. Lublin stał się zaczątkiem „rewolty pepeerowskiej” (określenie Jana Rzepeckiego) oznaczonej pojęciem Polski Lubelskiej. Kraków i Warszawa weszły w obszar jałtańskiego projektu politycznego od końca stycznia 1945 roku.

Instytucje państwa podziemnego, odbudowując swoje struktury po powstaniu 1944 roku w warunkach wysoce niesprzyjających politycznie, społecznie i konspiracyjnie, stanęły wkrótce przed nowymi zagrożeniami, drugiej, jakkolwiek nieporównywalnej do wojennej, okupacji. Okres ten, świadczący o ciągłości suwerennych prac politycznych i kontynuacji niepodległościowych działań struktur cywilnych, wyrażał się już tylko ich aktami sprzeciwu wobec nowej sytuacji. Dowodziło to jednak siły i trwałości instytucji, wyrosłych z pracy nad świadomością państwową, która rozpoczęła się w podziemiu od jesieni 1939 roku.

Konspiracja państwowa po marcowych rozmowach z NKWD w Pruszkowie nie miała już charakteru instytucjonalnego, lecz była wyrazem opozycji wobec nowej rzeczywistości, kontynuowała zatem tradycję walki i protestu. Tak więc pytanie badawcze o hierarchię wydarzeń wyznaczających kres istnienia państwowości podziemnej doprowadza do stwierdzenia, że był to proces bardzo dynamiczny, bo od wiosny 1944 roku, poprzez powstanie z sierpnia, aż do rozwiązania instytucji podziemnych.

Ważnym faktem politycznym umożliwiającym zrozumienie tego procesu była wypowiedź Kazimierza Pużaka, przewodniczącego Rady Jedności Narodowej w konspiracyjnej państwowości, na jednym z ostatnich posiedzeń tego organu w lutym 1945 roku, kiedy trzeba się było ustosunkować do postanowień jałtańskich i podjąć decyzję o rozmowach na temat przyszłej władzy wykonawczej w Polsce: „Atrybuty państwa polskiego znikły, a są jacyś nieokreśleni przywódcy. I znowu tu jest fakt dokonany. Polacy nie mogą nie przyjąć utworzonego rządu, bo ten rząd będzie według uchwały krymskiej uznany przez Aliantów. (...) Osią zagadnienia jest wykonanie uchwał. (...) czy mamy się na to zgodzić, czy też wystąpić solidarnie w organizacji wypracowanych w konspiracji, o której niejednokrotnie mówiliśmy, że reprezentuje większość narodu. (...) My nawet nie mamy prawa stawiać warunków, gdyż nas o to nie pytają (...) nie możemy ani zgodzić się z rządem, który wszystko

oprotestował, ani przyjąć bez warunków. Jest to sytuacja bez precedensu, bo nawet na rozbiory domagamy się zgody sejmu. Dla społeczeństwa nie wszystko jest jasne, ale będzie wskazówką to, co powiemy. (...) Kończąc, myślę, że powinniśmy patrzeć na te rzeczy tak, że ruch podziemny i emigracja winny być w konsultacji wysłuchane przez swych pełnomocników, którzy powinni być zaproszeni”⁶.

Ta dramatyczna w swojej treści wypowiedź Pużaka nie tylko opisywała sytuację, ale stanowiła zwieńczenie instytucjonalnych dziejów państwa podziemnego, a zarazem była zapowiedzią późniejszego, tragicznego losu jego reprezentantów, zarówno cywilnych (politycznych), jak i wojskowych.

Państwo podziemne – nie interpretując tutaj jego prawnoustrojowej definicji, która ma zróżnicowaną literaturę przedmiotu – charakteryzowało się przede wszystkim tym, że dysponowało aparatem własnej, centralnej i regionalnej administracji, wojskiem konspiracyjnym o znamionach dyscypliny armii regulaminowej, organami sądownictwa, policją w stadium organizacyjnym, rozbudowanym systemem edukacyjno-oświatowym, potężnym ruchem wydawniczym, różnorodnością form życia politycznego oraz kulturalno-społecznego.

Tak wysoki stopień zorganizowania obywatelskiego, politycznego i wojskowego poprzez struktury konspiracyjne, w rzeczywistości okupacyjnej znamionującej się terrorem, ludobójstwem i zbrodniami wojennymi, przetrwał w pamięci historycznej i symbolice patriotycznej bardzo długo, bo aż do dnia dzisiejszego, a w dyskursie historycznym używa się go bardzo „pojemnie” i poniekąd metaforycznie, także w analogiach czy też inspiracjach niepodległościowej działalności opozycji w PRL po roku 1956. Przywołać tu można tytuł i treść tekstu Łukasza Kamińskiego *Polskie Państwo Podziemne – długie trwanie w PRL (1956–1989)*⁷.

W poznaniu historycznoprawnym organów konspiracyjnej państwowości najmniej zrekonstruowane badawczo są obszary funkcjonowania podziemnych form wymiaru sprawiedliwości, który stosując terminologię instytucji podziemnych, występował w dwóch strukturach instytucjonalnych. W obszarze wykonawczym (delegatura i jej odpowiedniki okręgowe) w postaci Departamentu Sprawiedliwości, który stanowił równoważnik ministerstwa – resortu w państwie jawnym. Departament ten prowadził prace analityczne na odcinku szeroko rozumianego wymiaru sprawiedliwości, studiując i opisując politykę

⁶ „Protokół posiedzenia Komisji Głównej R.J.N. odbytego 17 lutego 1945 r. oraz 19, 21 i 24 lutego, Studium Polski Podziemnej, Londyn, sygn. 4.2, s. 5–6.

⁷ Ł. Kamiński, *Polskie Państwo Podziemne – długie trwanie w PRL (1956–1989)*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 2, s. 59–65. Dodać trzeba, iż cały przywołany tutaj numer drugi zawiera wypowiedzi w ramach dyskusji redakcyjnej, eseje prezentujące rozumienie i opis wybranych instytucji podziemnej państwowości.

okupanta, opracowując cykliczne (okresowe) sprawozdania oraz tworząc projekty ustawodawcze na przyszłość, które dzisiaj stanowią niepowtarzalne źródła poznania prawa do tego okresu dziejów państwowych. Zadaniem praktycznym tego departamentu było oddziaływanie etyczno-patriotyczne na sędziów niższych sądów polskich, aby nie ulegali naciskowi okupanta i w sprawach cywilnych oraz karnych kierowali się w tych trudnych warunkach polską racją stanu, co było swoistą specyfiką w rozumieniu tajnej służby publicznej czasu okupacji.

Departament Sprawiedliwości nie organizował sądownictwa podziemnego, a opracowywał jedynie stronę prawną jego funkcjonowania, w oparciu o przedwojenne ustawodawstwo karne oraz uchwały londyńskiego Komitetu Rady Ministrów dla Spraw Kraju. Spuścizna źródłowa tego departamentu jest bardzo wszechstronna i poznawczo interesująca w aspekcie funkcjonowania prawa w kontekście historycznym, gdyż sprawozdania dotyczą wielu obszarów życia publicznego tego okresu, np. przemian własnościowych następujących przez cały okres okupacji. Znajdują się tu analizy funkcjonowania polskiej i niemieckiej administracji w GG w formie profesjonalnie merytorycznych sprawozdań, począwszy od zestawień miesięcznych, aż po raporty okresowe, statystyki dotyczące typów przestępstw kryminalnych, dokumentowanych przez policję polską (granatową), które obejmują praktycznie cały okres okupacji.

Sądownictwo podziemne było organizowane i administrowane przez Kierownictwo Walki Cywilnej, na którego czele stał pełnomocnik (Kierownik Walki Cywilnej), mianowany wspólnie przez Delegata Rządu i Komendanta Głównego AK. KWC posiadało własną strukturę organizacyjną w skali centralnej i terenowej. Podstawą do powołania sądownictwa podziemnego była uchwała Komitetu Rady Ministrów dla Spraw Kraju z 16 kwietnia 1940 roku. Do wykonania tej uchwały został opracowany w maju tegoż roku kodeks sądów specjalnych, o charakterze ustawy, określający ich ustrój, skład, tryb postępowania, procedurę i wykonywanie wyroków. W zakresie prawa materialnego sądy te orzekały karę śmierci za przestępstwa przewidziane w artykułach 99–113 polskiego kodeksu karnego i w ustawach o szpiegostwie oraz w przywołanym kodeksie sądów specjalnych, który zakres kary śmierci opisywał bardzo rozległe: „Kto dopuszcza się zbrodni zdrady, szpiegostwa, prowokacji, denuncjacji lub nieludzkiego prześladowania i krzywdzenia ludności polskiej podlega karze śmierci”⁸.

Dorobek badawczy w obszarze poznania i opisu historycznoprawnego funkcjonowania i działalności sądownictwa podziemnego ma do chwili obecnej bardzo nieliczną literaturę przedmiotu, o charakterze rozproszonym, częściowo

⁸ Cytat za: S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Bydgoszcz b.d.w.

przyczynkarskim. Brak jest w historiografii prac monograficznych, całościowo rekonstruujących badawczo sądownictwo podziemne, poza pionierskimi próbami Władysława Sieroszewskiego⁹, Leszka Gondka¹⁰ czy popularyzującymi ten obszar poznania pracami Pawła Marii Lisiewicza¹¹ i Stanisława Salmonowicza¹². Rozpoznanie badawcze podziemnego wymiaru sprawiedliwości tworzy, także rozproszone, piśmiennictwo *stricte* historyczne oraz historycznoprawne stanowiące już kilkunastoletnią literaturę przedmiotu¹³. Trudności badawcze powoduje stosunkowo skąpa baza źródłowa dokumentująca praktykę prawa, pozostawiona przez ten rodzaj sądownictwa. W obszerniejszym zakresie występują źródła regulujące prace wymiaru sprawiedliwości. Ważne informacje o formach i zakresach stosowania prawa zawiera nie tyle dokumentacja wytworzona instytucjonalnie, lecz świadectwa podmiotowe (personalne), które przynosi literatura dokumentu osobistego, w postaci narracji wspomnieniowych i relacji – w wielu obszarach poznania stanowią one źródło podstawowe, niekiedy jedyne, są materiałem nie tylko uzupełniającym. Na przykład zróżnicowana i uboga dokumentacyjnie, w postaci orzeczeń sądowych, baza źródłowa dotycząca wyroków śmierci – ogłaszanych (publikowanych) w podziemnej prasie o charakterze urzędowym – uniemożliwia do dnia dzisiejszego bardziej wiarygodne czy też ukonkretnione oszacowanie liczby wykonanych wyroków (kar śmierci) orzekanych przez sądy cywilne i wojskowe.

Rozpoznanie badawcze podziemnego wymiaru sprawiedliwości utrudnia również wielość instytucji konspiracyjnych wytworzonych przez „tajną sprawiedliwość”, gdyż oprócz sądów specjalnych funkcjonowały Komisje Sądzące,

⁹ W. Sieroszewski, *Z działalności Wojskowego Sądu Specjalnego Okręgu a następnie Obszaru warszawskiego AK (1940–1944)*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1964, t. 8.

¹⁰ L. Gondek, *Polska karząca 1939–1945. Polski podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988.

¹¹ P.M. Lisiewicz, *W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów wojskowego sądownictwa specjalnego AK*, Warszawa 1988.

¹² S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej*, Warszawa 1994.

¹³ Uwzględnić tutaj należy w kontekście piśmiennictwa historycznego, a także historycznoprawnego szkic A.K. Kunerta, *Wojskowe sądownictwo specjalne ZWZ-AK, „Więź”* 1981, nr 2; monografie: W. Grabowskiego, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, Warszawa 1995; T. Strzembosza, *Rzeczpospolita Podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Warszawa 1945; A. Lityńskiego, *Druga wojna światowa: Polskie Państwo Podziemne. Prawo i sądy polskie (Szkic do celów dydaktycznych)*, „Miscellanea Iuridica” 2005, t. 6 (Tychy), G. Skrzypczaka, *System środków represyjnych stosowanych przez polski podziemny wymiar sprawiedliwości wobec obywateli polskich w latach 1940–1944*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”. Prawo, 2001, CCLXXIII. Dopełnienie opisu badawczego sądownictwa okupacyjnego stanowi najnowsza monografia A. Wrzyszcza, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

nie orzekające kar śmierci, a jedynie nakładające infamię, naganę czy upomnienie. Od 1944 roku zaczęły też funkcjonować tzw. PES (Placówka Ekspozytury Śledczej). Placówki takie działały już od szczebla delegatury powiatowej i zajmowały się sprawami natury kryminalnej, wykonując przy tym wyroki śmierci wobec schwytanych na gorącym uczynku sprawców bandytyzmu. Przy czym, na podstawie okólnika w postaci Wytycznych w sprawie walki z przestępczością, opublikowanego w organie państwowym „Rzeczpospolita Polska” z 7 lutego 1944 roku, również sądy specjalne cywilne upoważnione zostały do orzekania kar śmierci w sprawach kryminalnych, gdyż bandytyzm i szantaż stały się zjawiskiem ogólnokrajowym, a nie tylko występującym regionalnie. Przywołując opinię delegata okręgu krakowskiego w latach 1941–1945, należy stwierdzić, że „sądownictwo cywilne stanowi bezwzględnie dodatnią pozycję w administracji podziemnej. Wszak oficjalne sądownictwo konspiracyjne unicestwiło sądy partyjne, które samowolnie zaczęły działać, podniosło autorytet rządu i etykę społeczną”¹⁴. Ta oficjalna opinia Delegata Okręgowego w „stolicy GG” umożliwia również rozumienie charakteru służby publicznej w konspiracyjnym państwie.

4

W polskiej myśli politycznej i prawnoustrojowej okres funkcjonowania państwa podziemnego nie występował jako istotne poznawczo zagadnienie badawcze, prowadzące do poznania dziejów prawa w takiej specyficznej organizacji państwowej. Opis badawczy państwa podziemnego jako konstrukcji ustrojowej i prawnej nie występował samoistnie, a najczęściej stanowił jeden z aspektów całościowego rozpoznania dziejów okupacyjnych i wojny.

W edukacji prawniczej okres okupacji prezentowany w narracjach akademickich stanowi zawsze element syntezy w konkretnej cezurze lat II wojny światowej. W ujęciach podręcznikowych po 1989 roku charakteryzuje się różnorodnością opisu, co jest jakością pozytywną, świadczy o postępie badań szczegółowych – sposoby ujmowania problematyki państwa podziemnego podkreślają jego wielowymiarowość, wychodzą poza utrwalone stereotypy.

Zasadniczo konstrukcja pojęcia państwa podziemnego występuje w dwóch rodzajach syntez akademickich. Pierwszy to szeroko pojęte podręczniki służące poznaniu historii państwa prawa i ustroju. Drugi mieści się w historii administracji i myśli administracyjnej. W tych dwóch obszarach edukacji prawniczej termin i zakres pojęcia polskie państwo podziemne występuje prawomocnie

¹⁴ J. Jakóbiec, *Na drodze stromej i śliskiej*, Kraków 2005, s. 590–591.

od końca lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku jako opis konstrukcji państwowej funkcjonującej w okresie okupacji, legitymizowanej konstytucją i podmiotowością międzynarodową władzy wykonawczej.

Jednakże w obszarze opisu prawnoustrojowego z połowy lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku termin ten nie występuje jeszcze jako nazwa własna. W klasycznym już dzisiaj podręczniku: *Historia ustroju i prawa polskiego*, w jego czwartej edycji państwo podziemne opisane jest pod określeniem: „Podziemne organizacje i organy w okupowanym kraju”, a jego zakres pojęciowy interpretowany jako: „Struktura organów podziemnych uznających władzę rządu na emigracji oparta (...) na dualizmie dwóch pionów: cywilno-politycznego i wojskowego. Stosunki między nimi, mimo rywalizacji układały się w zasadzie na płaszczyźnie równorzędności”. W dalszej części narrację stanowi opis organizacji Delegatury, z wyodrębnieniem Departamentu Sprawiedliwości, jako organizatora sądownictwa podziemnego, życia politycznego i organizacji wojskowej¹⁵.

W wydanej w Poznaniu w 1994 roku *Historii ustroju państwa* organizacja konspiracji krajowej występuje pod nazwą państwa podziemnego i definiowana jest jako: „instytucje cywilne i organizacje wojskowe tworzące rozbudowany specyficznie system organów władzy państwa podziemnego”. Treść tego pojęcia wypełnia opis pionu „cywilnopolitycznego”, pod którym rozumie się Delegaturę oraz przedstawicielstwo polityczne i wojskowe¹⁶.

Bardziej rozbudowaną konstrukcję pojęcia państwa podziemnego proponował w swoim edukacyjnym podręczniku do historii ustroju Marian Kallas, który w rozdziale rekonstruującym okupację i zatytułowanym „Kraj”, sformułował następujące uogólnienie: „W wyniku intensywnych prac organizacyjnych od jesieni 1941 r. na niemal całym terytorium państwa polskiego funkcjonowały wojskowe i cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego. Ostateczny kształt organizacyjno-prawny uzyskały one w 1944 r. Poza wymiarem sprawiedliwości PPP przejawiało szczególną aktywność w dziedzinie: informacji, kultury i oświaty oraz opieki społecznej. Decyzjom legalnych władz nie podporządkowała się skrajna prawica”. Odrębną część stanowi prezentacja sądownictwa podziemnego, w której autor zaakcentował, że „Podziemny wymiar sprawiedliwości charakteryzował się znaczną różnorodnością form organizacyjnych. Obok sądownictwa państwowego wymiarem sprawiedliwości zajmowały się stronnictwa polityczne (...). Występował więc dualizm polegający na współistnieniu sądownictwa państwowego i partyj-

¹⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1998, s. 615–617, cytaty s. 615.

¹⁶ K. Krasowski, M. Krzymkowski, K. Sikorska-Dzięgielewska, *Historia ustroju państwa*, Poznań 1994, s. 368–369, stamtąd cytaty.

nego”. Jednakże dowodzi dalej „Sądownictwo specjalne Polski Podziemnej uznaje się za legalną jurysdykcję państwową wyrokującą w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej”¹⁷.

W wydanej w 2008 roku *Historii prawa w Polsce* pojęcie państwa podziemnego nie występuje jako opis konstrukcji państwowej. Część dotycząca prawa polskiego w czasie II wojny światowej występuje w kontekście omówienia porządku prawnego na terytorium państwa w latach 1939–1945: „Porządek prawny, który obowiązywał instytucje państwa polskiego, istniejące (...) i te utworzone (...) na emigracji jak i w kraju, oparty był na Konstytucji kwietniowej. (...) Znajdowały zastosowanie zwłaszcza normy prawa karnego, wykorzystywane w postępowaniach doraźnych, prowadzonych na terenie kraju przeciwko osobom, którym postawiono zarzuty kolaboracji lub których działania były w inny sposób szkodliwe dla państwa polskiego”¹⁸.

Najbardziej rozbudowaną strukturalnie formę opisu państwa podziemnego zaprezentowano w *Historii ustroju i prawa sądowego Polski*, wydanej w 2011 roku. Formuła organizacyjna państwa podziemnego została opisana w porządku chronologicznym, dając prymat funkcjonowaniu organizacji wojskowej nad cywilną. Jako trzecią strukturę państwa przywołano pion polityczny, prezentowany poprzez chronologię jego przeobrażeń organizacyjnych – od Politycznego Komitetu Porozumiewawczego do ostatniej fazy, przedstawicielstwa politycznego Rady Jedności Narodowej. Autor, jako jedyne w narracjach akademickich, przywołał źródła prawa stosowanego w sądownictwie specjalnym państwa podziemnego, poczynawszy od przedwojennego kodeksu karnego, poszerzając opis o „wytworzone” w czasie okupacji: „K. Sosnkowski wydał dwa dokumenty: kodeks sądów kapturowych ZWZ oraz przepisy materialne (...). Stosowano je wyłącznie wobec obywateli polskich i osób posiadających wcześniej obywatelstwo polskie (...). Aktem dodatkowym, na którym opierał się wymiar sprawiedliwości (...) był również Kodeks moralności obywatelskiej”¹⁹.

Terminologia i zakres pojęciowy państwowości podziemnej w prezentowaniu dziejów administracji, poczynawszy od trzeciego wydania podręcznika Henryka Izdebskiego, występuje już jako fakt prawomocny w przywołaniu organów państwa, które funkcjonowały równolegle, czy też obok administracji okupacyjnej, przy czym dookreśla się tutaj obszar, czyli całość terytorium II RP, oraz wskazuje na równorzędność pionów cywilnego i wojskowego. Kontrowersyjnym fragmentem tego opisu, nieuwzględniającym nowszych stanowisk badaw-

¹⁷ M. Kallas, *Historia ustroju*, Warszawa 2006, cytaty: s. 368/9 oraz 407.

¹⁸ D. Makieła, *Historia prawa w Polsce*, Warszawa 2008, s. 547.

¹⁹ T. Maciejewski, *Historia ustroju i prawa sądowego Polski*, Warszawa 2011, s. 350–351 oraz 360–361.

czych, jest stwierdzenie, że: „organy państwa podziemnego stanowiły, tak jak rząd londyński, kontynuację organów przedwojennych i opierały się formalnie na Konstytucji Kwietniowej, aczkolwiek reprezentowały siły dawniej opozycyjne (...)”²⁰.

W opracowaniu dydaktycznym z 2002 roku konstrukcję państwa podziemnego i organizacyjne formy administracji wywodzi się z treści emigracyjnej instrukcji władzy wykonawczej o organizacji tzw. administracji rządowej. W tym kontekście autor stawia tezę o administracyjnym charakterze Delegatury, którą nazywa aparatem organizacyjnym, będącym Polskim Państwem Podziemnym, który wykonywał wiele istotnych zadań państwa²¹.

W opisie dziejów administracji i myśli administracyjnej państwo podziemne interpretuje się jako organizację, która poprzez strukturę organów uznających władzę wykonawczą na obczyźnie opierała się na dualizmie równorzędnych w zasadzie pionów: cywilno-politycznego oraz wojskowego. Konstrukcja opisu eksponuje porządek chronologiczno-problemowy. Autorzy, doceniając wysiłek organizacyjny podziemnej administracji, wyrażający się aktywnością Delegatury, nie ustrzegli się eufemizmów w postaci uogólnień, jak: „Z aparatem Delegatury związanych było wiele dziesiątków osób pracujących społecznie. Pod koniec okupacji liczba cywilnych pracowników administracji państwa podziemnego sięgała co najmniej trzydziestu tysięcy, stanowiąc w pełni przygotowaną zawodowo, sprawnie działającą kadrę, przygotowaną do przejęcia funkcji w administracji rządowej, a także samorządowej”²².

Lata 1942–1944 to czas profesjonalnej działalności w pracach Delegatury, kiedy oprócz regularnego funkcjonowania centralnych i terenowych jej organów, kształtuje się pojęcie pracownika Delegatury jako urzędnika państwowego, opłacanego z budżetu, czyli pobierającego uposażenie. Także pracownicy terenowi, począwszy od szczebla delegata okręgowego, otrzymywali wynagrodzenie, regulowane i opisane treścią okólnika Delegata z października 1942 r., a stawki wyznaczające uposażenie pracowników administracji składały się z dwóch podstawowych części: pensji (uposażenia) oraz dodatku rodzinnego. Administracja podziemna jako państwowa funkcjonowała tajnie, dlatego też liczby, określające ilościowo ludzi w niej pracujących, zachowana dokumentacja źródłowa obrazuje tylko fragmentarycznie, co jest zrozumiałe, zważywszy na istotę i charakter samej konspiracji.

Bez wątpienia najpełniejszy opis pojęcia państwa podziemnego, jego konstrukcji administracyjnej (cywilnej), politycznej i wojskowej występuje

²⁰ H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1996, s. 244.

²¹ G. Górski, *Historia administracji*, Warszawa 2002 s. 278.

²² J. Malec, D. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2003, s. 191–192.

w dwóch ostatnio wydanych narracjach edukacyjnych – M. Żukowskiego²³, proponującej historyczny dwudziestowieczny ogląd administracji w Polsce oraz w syntezie W. Witkowskiego²⁴, obejmującej całościowy i wszechstronny wykład dziejów administracji w cezurze 1764–1989. W pierwszym przypadku opis państwa podziemnego rozbudowany jest o badawczą koncepcję pojęcia, z przywołaniem podstawowej literatury przedmiotu. Zaproponowany tu został również szczegółowy opis organów administracyjnych tajnej państwowości, z uwzględnieniem struktur Delegatury. Państwo konspiracyjne definiowane jest jako struktura organizacyjna kontynuująca ciągłość państwa polskiego na okupowanym terytorium w okresie II wojny światowej. „Państwo to nie było samodzielną całością ustrojową (...). Organy (jego E.H) wykonywały więc swoje funkcje na całym dotychczasowym terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (...). Państwo to dysponowało własnym aparatem wykonawczym we wszystkich dziedzinach życia. Funkcjonował też wymiar sprawiedliwości”²⁵.

W proponowanym przez W. Witkowskiego oglądzie historycznym administracji konspiracyjnej jako struktury państwa podziemnego uwzględnia się chronologiczny porządek opisu, podkreślający, iż u początków koncepcji podziemnej państwowości była idea jednej cywilno-wojskowo-politycznej organizacji krajowej, funkcjonującej w sposób tajny – co wynikało jeszcze z projektu Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego – która „zderzyła” się z koncepcją władzy wykonawczej skonstruowanej w „umowie paryskiej” jesienią 1939 roku, a co za tym idzie „zarządzania” tajnym życiem politycznym, społecznym i wojskowym pod okupacjami. Konsekwencją tego była przewaga czynnika wojskowego nad cywilnym, wynikająca ze specyfiki czasu wojny i charakteru okupacji. Propozycja opisu administracji tajnej jako struktury państwowej uwzględnia podstawowy stan badań w tym zakresie, jak również stanowi szczegółowy opis „krzepnięcia” struktur cywilno-politycznych podziemnej państwowości w ujęciu chronologicznym: „Urzędy Okręgowego Delegata Rządu zaczęto formować w 1941 r. i do wiosny 1942 zorganizowano ich 14 (...). Okręgowi Delegaci funkcjonowali jako organy II instancji administracji zastępczej. Do ich zadań należało m.in. wykonywanie poleceń Delegata Głównego, udzielanie mu informacji, współpraca z okręgowymi PKP i Komendantem Okręgu ZWZ/AK, wydawanie dyrektyw dla miejscowego społeczeństwa w kwestii zachowania się wobec zarządzeń okupanta, rejestracja faktów z działalności okupanta, nadzór nad działalnością społeczną i dobroczynną”²⁶.

²³ M. Żukowski, *Dzieje administracji w Polsce w XX wieku*, Warszawa 2011.

²⁴ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2012.

²⁵ M. Żukowski, *Dzieje administracji...*, s. 356.

²⁶ W. Witkowski, *Historia administracji...*, s. 382.

5

Narracje akademickie we fragmentach dotyczących funkcjonowania konspiracyjnych struktur, wypełniających funkcje państwa w jego prawnoustrojowym czy też administracyjnym kształcie w latach 1939/40–1944/45, charakteryzują się różnorodnością stopnia szczegółowości faktograficznej i pojęciowej, co jest naturalne, zważywszy na adresatów tych podręcznikowych ujęć, stopnia ich edukacji prawniczej i administracyjnej. Z tego powodu, a nie tylko z chronologii wydawniczej, która naturalnie uwzględnia postęp badawczy w tym obszarze, wynika odmienne rozłożenie akcentów w interpretacji konstrukcji organizacyjnej podziemnej państwowości.

W akademickim piśmiennictwie historycznoprawnym wprowadza się pojęcia i nazewnictwo występujące w bazie źródłowej dotyczącej tego okresu. Stąd też taka różnorodność określeń na funkcje podziemne jak: pełnomocnik rządu, delegat rządu, delegat główny itp.

Dotyczy to również pojęcia podziemnego wymiaru sprawiedliwości – Departamentu Sprawiedliwości Delegatury, który charakteryzowany jest jako przykład działania tajnej sprawiedliwości w postaci funkcjonowania sądownictwa podziemnego. Zauważyć jednak można, że w mniejszym stopniu niż nazewnictwo instytucjonalne eksponowane są kwestie definiujące kontekst okupacji 1939–1945 – a w tym obszarze funkcjonowało państwo podziemne. W małym stopniu uwzględnia się na przykład takie kwestie jak prawne definicje kolaboracji personalnej i instytucjonalnej (np. Goralenvolk), dookreślenie kategorii Volksdeutscha i wiele innych pojęć z zakresu podstawowego kodu językowego czasu okupacji, podobnie jak ludobójstwo czy Holokaust. Dominuje narracja pozytywna, dyktowana imperatywem patriotycznym i narodowym, wpisanym w nazwę Polskie Państwo Podziemne, prezentująca dokonania konspiracyjne jako najwyższą formę zorganizowania obywatelskiego.

Historycznoprawne narracje akademickie, w tym także fragmenty dotyczące państwa podziemnego, stanowią ważny element edukacji prawniczej i administracyjnej, tak ze względów faktograficznych, jak i w aspekcie kształtowania właściwej świadomości historycznej i obywatelskiej. Stąd też potrzeba wszechstronnej prezentacji zjawiska – szersze uwzględnienie różnych uwikłań i kontekstów pozwala na pełniejsze rozpoznanie fenomenu, jakim było Polskie Państwo Podziemne, nie tylko w obrębie refleksji historycznej, ale także jego specyfiki w obszarze prawnym.

Summary

The functioning of institutional clandestine life covering the political, civil, and military realms made it possible to fulfil the basic tasks of the state. Such a state had at its disposal, the system of central and regional administration, clandestine military organisation, organs of justice, a system of education, a publishing network, and ample political, cultural, and social life. The underground forms of law enforcement were present in two institutional structures. In the executive branch, it was the Government Delegation for Poland and the underground courts. Also party courts were in operation. In academic legal education, the occupation of Poland during the second world war is an element of the second world war narrative, and the construction of the notion of the underground state turns up in the historical and legal description of 20th-century Polish statehood and in the investigation of the history of state administration and administration concepts. In both the areas, the term "Polish underground state" has been present since the end of the previous century.

Zusammenfassung

Das institutionelle Untergrundleben im politischen, zivilrechtlichen und militärischen Bereich stellte eine Gestalt zusammen, welche die wichtigsten Aufgaben des Staates erfüllte. Dieser Untergrundstaat verfügte über einen zentralen und territorialen Verwaltungsapparat, eine konspirative Armee, die Rechtssprechungsorgane, ein Bildungssystem, ein Verlagswesen, ein lebendiges und vielfältiges politisches und kulturelles Leben. Die Justiz im Untergrund hatte zwei institutionelle Strukturen. Die Exekutive war die Regierungsvertretung im Lande und die Untergrundgerichte. Auch die politischen Parteien hatten ihr Gerichtswesen.

Im akademischen Bildungsprozess der Rechtswissenschaften ist die Okkupation ein Element der Synthese zum 2. Weltkrieg und die Konstruktion des Untergrundstaates wird in der geschichtlich-rechtlichen Beschreibung der polnischen Staatlichkeit im 20. Jahrhundert sowie in der Lehre zur Geschichte staatlicher Verwaltung und der Verwaltungstheorie erwähnt. In diesen beiden Bereichen wird der Begriff „Polnischer Untergrundstaat“ seit dem Ende des vergangenen Jahrhunderts angewandt.